

ними виробництвами основної сировини низької якості викликає погіршення використання їх потенціалу і, зокрема, зниження рівня ресурсозбереження в логістичному ланцюжковій "постачальник — виробник — споживач". Відсутність обґрунтування цін на основну сировину певної сортності з огляду на технологічний ефект її споживання позбавляє мотивації виробника цієї сировини підвищувати її якість, що погіршує економіку споживання такої сировини і знижує ефективність використання потенціалу підприємства споживача.

Література: 1. Менеджмент для магистров: Учеб. пособие / Под ред. д. э. н., проф. С. Н. Козьменко. — Сумы: ИТД "Университетская книга", 2003. — 764 с. 2. Верба В. А. Методичні рекомендації з оцінки інноваційного потенціалу підприємства / В. А. Верба, І. В. Новикова // Проблеми науки. — 2003. — №3. С. 22. 3. Клевлин А. И. Организация гармоничного производства (теория и практика): Учебное пособие / А. И. Клевлин, Н. К. Моисеева. — М.: Омега-Л, 2003. — 360 с. 4. Отенко И. Т. Методологические основы управления потенциалом предприятия. — Харьков: Изд. ХНЕУ, 2004. — 216 с. 5. Телишевская Л. И. Методические основы эффективности ресурсосбережения предприятия на базе переработки отходов производства // Сб. науч. трудов "Проблема формирования антикризисной политики и механизма банкротства предприятия". — Донецк: ИЭП НАН Украины, 1998. — С. 93 — 102. 6. Лактионова О. Е. Управление затратами производственно-сбытовых логистических систем / Отв. ред. Н. И. Иванов // Сб. науч. тр. "Экономика промышленности". — Донецк, 2002. — 448 с. 7. Таньков К. М. Виробнича логістика: Навчальний посібник / К. М. Таньков, О. М. Тридід, Т. О. Колодизева. — Харків: Вид. "ИНЖЕК", 2004. — 352 с. 8. Гриньова В. М. Організаційно-економічні основи формування системи корпоративного управління в Україні. Монографія. / В. М. Гриньова, О. Є. Попов. — Харків: Вид. ХДЕУ, 2003. — 324 с. 9. Миротин Л. Б. Логистика для предпринимателя: основные понятия, положения и процедуры. Учебное пособие / Л. В. Миротин, Ы. Э. Ташбаев — М.: ИНФРА-М, 2003. — 252 с. 10. Телишевская Л. И. Методические рекомендации по анализу и планированию затрат в производстве бариевых соединений в зависимости от качества сырья // Вопросы экономики производства кальцинированной соды и других химических продуктов. Труды. Т. XIV. — Харьков: НИОХИМ, 1987. — С. 27 — 31. 12. Телишевская Л. И. Засади ресурсозбереження апаратурного виробництва в контексті принципів логістики // Економіка промисловості. Науково-практичний журнал НАН України, Інститут економіки промисловості. — Донецьк. — 2004. — №4 (18). — С. 105 — 114.

Стаття надійшла до редакції
6.10.2005 р.

УДК 316.62

**Дороніна М. С.
Сасіна Л. О.**

ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДСТАВ ДОСЛІДЖЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ ПОВЕДІНКИ

In the article the methodological reasons of investigating the organizational behavior and the formation of practical system of its control basing on the generalization the initial principles of the social interchanges theory and the theory of behaviorism are grounded.

В упорядкуванні та забезпеченні надійності суспільних процесів зростає роль організацій, що сприяє посиленню уваги до них представників таких наук, як економічна теорія, соціологія, менеджмент та ін. Багато вчених, які обрали своїм предме-

том дослідження організації, поділяють думку, що виробниче підприємство можна вважати їх різновидом. Саме такий аспект розгляду діяльності підприємства дає змогу створити нові конструктивні основи управління його поведінкою (наприклад, у роботах [1 — 4]). Однак при цьому виникає проблема пошуку методологічних засад розроблення цих основ. Безумовно, вони повинні розроблятися як міждисциплінарні. Для того щоб створити дані основи, доцільно попередньо проаналізувати вихідні положення різних наук (серед них соціології та психології), якими можна скористатися при побудові нової парадигми.

Аналіз наукового доробку в соціологічній науці [5 — 7] показав, що сучасні вчені вважають необхідним при вивченні організаційної діяльності та організаційної поведінки використовувати положення й рекомендації теорії соціального обміну. Прихильники цього наукового напрямку впевнені, що соціальні процеси доцільно вивчати, зосередивши увагу на взаємодії людей, коли вони обмінюються між собою різними економічними і соціальними цінностями (товарами, послугами, ресурсами, знаннями, інформацією, увагою, емоціями і т. ін.). Саме соціальний обмін формує характерні моделі поведінки людини, які можна й необхідно вивчати для встановлення більш загальних закономірностей соціальних процесів. Слід зауважити, що тривалий час серед науковців панувала думка, що соціальний обмін відбувається і спостерігається здебільше на мікрорівні (в малій групі), але згодом стало очевидним, що він існує і його можна досліджувати й на рівні організації.

Метою даної статті є аналіз положень соціології і психології для визначення вихідних методологічних основ дослідження поведінки організації.

Предметом аналізу є теоретичні положення соціального обміну, представлені в роботах Д. Хоманса, П. Блау, а також сучасного напрямку в психології — необіхевіоризму Б. Скіннера.

Теорія соціального обміну базується на вихідних положеннях соціального біхевіоризму, який трактує поведінку людини через призму стимулів і реакцій на них. При цьому представники біхевіоризму зосереджували спочатку увагу не стільки на свідомій діяльності, скільки на факторах середовища, які зумовлюють характер, особливості поведінки. У зв'язку з цим вони моделювали діяльність за формулою: $S \rightarrow R$ (стимул — реакція). Подальший розвиток цього наукового напрямку відбувся в роботах необіхевіористів, які уточнили класичний підхід, додавши до нього три принципових положення:

1) при вивченні поведінки слід враховувати, що сила і надійність зв'язку між стимулом та реакцією залежить від деяких умов і чинників, до яких належать знання, мотиви, здатність до навчання та інші особливості взаємодіючих осіб (О), а тому поведінку необхідно моделювати за більш складною формулою $S \rightarrow O \rightarrow R$;

2) людина здатна здійснювати зворотний вплив на вибір того, хто використовує зовнішні стимули для впливу на її поведінку;

3) існує необхідність розробляти технології навчання певним способом поведінки, що забезпечить раціоналізацію соціальної політики.

Як представник необіхевіоризму Б. Скіннер стверджував, що у взаємодії двох індивідів їх поведінка, з одного боку, взаємодетермінована, а з іншого — вона формується також оточуючим середовищем. При цьому він вважав, що вплив усіх незалежних змінних на результатуючу поведінку індивіда можна визначити експериментальним шляхом, який дозволить встановити певні класи поведінкових реакцій індивідів, так звані операнти. (Операнти — це клас реакцій, а реакція — конкретний приклад такого класу). Цей автор визнавав, що особистість формується системою позитивних і негативних підкріплень, які виникають у процесі соціальної взаємодії. Особливе значення в "оперантному обумовленні", на думку Б. Скіннера, має мова — слова, образи.

Оперантне обумовлення формується взаємодією зовнішнього середовища, зовнішніх стимулів (поведінкою узагальненого "ми") та поведінкою конкретного індивіда, що і є відображенням соціального обміну. Цю взаємозалежність можна назвати "законом вигоди": нагороди (стимули) обумовлюють виплати (реакції), "вигідний обмін" підкріплюється і в подальшому відтворюється, а "затратний обмін" припиняється як негативний досвід. Тобто поточний характер поведінки обумовлюється ре-

зультатами поведінки в минулому. Взагалі Б. Скіннер вважав, що соціальний обмін є універсальним принципом суспільного з даними ідеями, зазначимо, що серйозним обмеженням використання запропонованої методології в аспекті дослідження поведінки організацій є відсутність у ній аналізу знань, думок, переконань, установок, почуттів людини. Б. Скіннер визнає їх значення, але вважає, що ними можна нехтувати, бо вони є побічним продуктом поведінки, а не її причиною.

Рациональною (хоча такою, що потребує подальших досліджень) здається ідея Б. Скіннера щодо необхідності вирішення соціальних проблем за допомогою технологій поведінкової інженерії, яку він обґрунтував, спираючись на здатність людини засвоювати нові форми поведінки через навчання. Це, безумовно, так. Нові технології дозволяють прогнозувати поведінку людини в майбутньому. Зараз у світі програмне навчання широко застосовується, в тому числі при підборі кадрового персоналу. Б. Скіннер вважає, що використання технологій поведінкової інженерії дозволить здійснювати раціональну соціальну політику, зорієнтовану на максимізацію корисності й вигоди (раціональний розподіл праці, зменшення частки важкої праці, взаємна соціальна підтримка і т. ін.). Позитивне й негативне підкріплення, на думку вченого, йде від культурного середовища і здійснюється соціальними засобами — через правові та релігійні інститути, освіту, а також через цінності, норми, звичаї. Ці підкріплення виконують функцію соціального контролю.

Соціальний контроль (за Б. Скіннером) — це контроль, спрямований на розробку соціальних технологій поведінки, на формування соціально схвалюваної поведінки за допомогою певних підкріплень, головним чином, позитивного спрямування. Тобто технології передбачають не підсилення чи зменшення покарання, а формування поведінки, яка не допускає виникнення ситуацій, провокуючих покарання. Він переконаний в тому, що людство запізнилося з розробками соціальних технологій, які б контролювали поведінку людей, і запропонував напрями проведення соціологічних досліджень, котрі б дозволили створити такий контроль. Серед них: з'ясування "пояснювальних функцій" тієї чи іншої поведінки; розробка технологій "оперуючої поведінки"; вияв "контролюючих стосунків" між поведінкою індивіда і середовищем; визначення суб'єктів "конструювання контролюючої поведінки".

Конструктивні вихідні ідеї методологічних положень Б. Скіннера, на погляд авторів, доцільно розвивати, відшукуючи, в першу чергу, відповіді на запитання: "Хто саме повинен конструювати контролюючу поведінку і з якою метою?", "Що слід обирати в якості критерію раціональності соціального контролю?", "Як досягти порозуміння стосовно трактування змісту понять "добро" і "зло" між контролюючими і контрольованими в умовах культурного плюралізму в нашій країні?". Перелік питань можна продовжувати.

Розвиток і збагачення ідеї Б. Скіннера отримали в дослідженнях Д. Хоманса, який, спираючись на принципи біхевіоризму, для дослідження соціального обміну в різноманітних соціальних групах використав аспект "психологічного пояснення".

Елементи соціальної поведінки розглядалися ним у контексті таких пар змінних, як взаємодія — почуття; почуття — діяльність; діяльність — взаємодія. При цьому між взаємодією і почуттями Д. Хоманс встановив таку емпіричну закономірність: якщо частота взаємодії між двома чи більшою кількістю людей зростає, то зростає і ступінь симпатії між ними, і навпаки. Зовні взаємозалежність почуттів та діяльності відображається таким чином: якщо зростає симпатія між членами даної групи, то вона активізує свою діяльність, і навпаки.

На погляд авторів, така взаємозалежність має місце, але не тільки вона формує конкретну поведінку конкретного колективу. Крім виділених Д. Хомансом змінних, слід враховувати і такі, як рівень розвитку колективу, наявність референтних груп, їх психологічну орієнтацію, тип і спрямованість лідера, існуючі традиції в колективі та ін. Тобто якщо в групі, наприклад, домінують деструктивні переконання, то розвиток симпатії між її членами не позитивно змінить діяльність, а тільки прискорить і поглибить її кризу.

Методологічні принципи теорії соціального обміну Д. Хоманса викладені у вигляді широко відомих постулатів (успіху,

стимулу, цінності, депривації, позитивних-негативних емоцій). Теоретично їх значення не викликає сумніву, однак врахувати і визначити практично різноманітні вклади та винагороди часто не тільки складно, а й неможливо. Крім того, в різних соціокультурних і економічних середовищах одні й ті ж факти набувають різного значення.

Подальший розвиток теорія соціального обміну одержала в роботах П. Блау, ідеї якого найбільш придатні для розроблення методологічних засад управління поведінкою організацій і практичних технологій. Саме він за об'єкт уваги вперше обрав соціальний обмін не тільки між соціальними групами, а й формальними організаціями, що взаємодіють, як з метою одержання винагороди, так і для боротьби з конкурентами. В першому випадку здійснюється прямий обмін, у якому беруть участь два актори, їх поведінка є взаємозалежною. В другому випадку участь беруть три або більше акторів (це можуть бути великі формальні організації), і між ними здійснюється непрямий або узагальнений обмін. Зв'язок у непрямому обміні забезпечується за допомогою норм і цінностей. П. Блау вважає, що норми регулюють соціальний обмін у системі "колектив — індивід", а цінності — в системі "колектив — колектив". Причому цінності можуть виконувати різні функції, які можна розподілити на чотири класи: партикуляристські, універсалістські, легітимні, опозиційні. Партикуляристські цінності сприяють інтеграції й солідаризації членів колективу, існуючи поза міжособистісними стосунками (наприклад, авторитет фірми). Універсалістські цінності відображають значущість тих чи інших дій з позицій досягнення загальної мети. Вони дозволяють адекватно винагороджувати окремих працівників чи колективи за вклад у досягнуті результати. Легітимні цінності закріплюють право окремих членів організації мати більше повноважень у порівнянні з іншими і виконувати функцію організованого соціального контролю. Опозиційні цінності сприяють соціальним змінам, у тому числі змінам в інституціональних структурах суспільства.

Перелічені типи цінностей характеризують зміст діяльності будь-якої організації, отже на них слід орієнтуватися при розробленні конструктивних основ управління поведінкою колективу організації.

Заслугує на увагу висновок П. Блау про те, що макро-соціальні структури за змістом принципово не є простим скупченням складових елементів, у них з'являються емерджентні властивості. Останні відображаються в тому, що функціонування всієї структури забезпечується не тільки наявністю необхідної кількості елементів, а й взаємозв'язками між ними. Для формальної організації, на його думку, емерджентними властивостями є такі: конфігурація ієрархії влади, ступінь централізації прийняття рішень, розподіл праці. Вияв емерджентних властивостей організації дозволяє знайти найбільш прийнятний для неї варіант соціального обміну (поведінки). Тому, погоджуючись у цілому з позиціями П. Блау стосовно наявності і сутності емерджентних властивостей, вважаємо за необхідне запропонувати уточнений їх перелік з урахуванням особливостей національної економіки, менеджменту та менталітету населення України:

- тип і масштаби організації;
- психосоціотип колективу;
- статусні і рольові відносини;
- узгодженість між собою елементів соціальної організації;
- механізм мотивації персоналу;
- горизонтальна і вертикальна мобільність в організації;
- система норм, цінностей, санкцій;
- ієрархія цінностей;
- характер управління організаційними змінами.

Таким чином, аналіз основних методологічних положень зазначених теорій підтвердив доцільність практичного використання їх рекомендацій (з необхідними уточненнями) для дослідження поведінки індивіда та організації в сучасних умовах і управління нею.

Запропонований підхід, на погляд авторів, можна реалізувати згідно з наступними етапами:

1. Визначення й оцінка потенціалу емерджентних властивостей організації.
2. Встановлення переліку, якості і природи зв'язків організації із зовнішнім світом.

3. Визначення факторів, що впливають на поведінку організації.
4. Визначення позитивних і негативних підкріплень, що формують реакцію організації на заходи впливу на її поведінку.
5. Розроблення системи соціального контролю за поведінкою організації.

Підводячи підсумки, можна стверджувати, що визначений методологічний підхід створює підстави як для вивчення організаційної поведінки, так і для формування практичної системи її соціального контролю.

Практичне вирішення вказаних проблем потребує подальшої розробки теоретичних і методичних засад на міждисциплінарному рівні — із залученням соціологічних, економічних, філософських, психологічних та педагогічних знань.

Найбільш перспективні дослідження відбуваються в напрямку формування методологічних підстав управління організаційною поведінкою. Для цього необхідно поглиблювати аналіз і узагальнення відповідних теоретичних положень соціології та психології менеджменту.

Література: 1. Джордж Дж. М. Организационное поведение. Основы управления: Учеб. пособие для вузов: Пер. с англ. / Джордж Дж. М., Джоунс Г. Р.; [Под ред. проф. Е. А. Климова. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. — 464 с. 2. Дороніна М. С. Управління економічними та соціальними процесами підприємства: Монографія. — Харків: Вид. ХДЕУ, 2003. — 444 с. 3. Смирнова В. Г. Организация и ее деловая среда: 17-модульная программа для менеджеров "Управление развитием организации". Модуль 2. — М.: ИНФРА-М, 2000. — 192 с. 4. Холл Р. Х. Организации: структуры, процессы, результаты. — СПб.: Питер, 2001. — 512 с. 5. Американская социологическая мысль: Тексты / Под ред. В. И. Добренькова. — М.: МГУ, 1994. — 496 с. 6. Култыгин В. П. Классическая социология. — М.: Наука, 2000. — 528 с. 7. Ритцер Дж. Современные социологические теории. — 5-е изд. — СПб.: Питер, 2002. — 688 с.

Стаття надійшла до редакції
08.11.2005 р.

УДК 339

Савченко М. М.

НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ М. Н. СОБОЛЕВА И АКТУАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ

In the article the professor of Kharkov University M. N. Sobolev's creative heritage is considered. The scientist's biography is given briefly as well as the characteristic of his works. Especial attention is drawn to the works devoted to the foreign economic policy and first of all to the custom's control of the foreign trade.

Одной из тенденций развития современной экономической науки является возрастающий интерес к истории экономической мысли, стремление к продуктивному восприятию и творческому усвоению ценного научного наследия прошлого. Малоизвестной страницей истории украинской и российской экономической мысли является жизнь и деятельность видного ученого-экономиста и общественного деятеля, специалиста в области внешней торговли и таможенно-тарифной политики, профессора Харьковского университета М. Н. Соболева. Его работы имеют значимость не только с точки зрения истории науки, но и представляют несомненный интерес для изучения

внешнеэкономических аспектов инновационно-структурных преобразований в переходных экономиках. К сожалению, эта тема пока не привлекла внимание исследователей. Хотя некоторые труды М. Н. Соболева давно получили заслуженное признание специалистов и широко используются экономистами и историками, в целом его богатое наследие не изучено, отсутствует библиография его работ. Остается много неясного и в биографии ученого, включая последний период его жизни.

Михаил Николаевич Соболев родился в 1869 г. в Нижнем Новгороде, окончил юридический факультет Московского университета (1891) и был оставлен А. И. Чупровым при кафедре политической экономии и статистики для подготовки к профессорскому званию. После сдачи магистерского экзамена он был допущен к чтению курса политической экономии в Московском университете. В 1899 – 1912 гг. М. Н. Соболев — профессор Томского университета по кафедре политической экономии и статистики; с 1912 г. — профессор Харьковского университета по кафедре финансового права; со второй половины 1920-х гг. — профессор Московского промышленно-экономического института.

Формирование Соболева как ученого и общественного деятеля происходило под влиянием либерально-народнических идей в общей атмосфере научного свободомыслия и оппозиционности властям, характерной для Московского университета конца XIX в. Политическую экономию он определял как науку об общественных отношениях людей, складывающихся на почве их хозяйственной деятельности; при этом он различал задачи политэкономии двоякого рода: теоретические (сводящиеся к выяснению природы хозяйственных явлений) и практические (заключающиеся в оценке значения этих явлений и в определении целей хозяйственной деятельности) [1]. Не избежал Соболев и влияния марксизма, восприняв "гениальную идею" "общественных классов", представлявшую ему "в высшей степени плодотворной в деле выяснения процесса исторического развития" [2].

В магистерской диссертации "Мобилизация земельной собственности и новое течение аграрной политики в Германии" М. Н. Соболев указал на негативные социально-экономические последствия свободного торгового оборота земли и высказался в пользу законодательных мер в интересах мелкого самостоятельного крестьянского землевладения — наиболее желательного, по его мнению, в социальном и хозяйственном отношении [3].

В трактовке ряда вопросов экономической теории и политики М. Н. Соболев испытал влияние исторической школы и катедер-социализма. Он признавал возможности индуктивного метода в познании хозяйственных явлений; важные экономические категории рассматривал как исторические институты, меняющие содержание и форму в зависимости от экономической целесообразности и общественной пользы; отмечал значимость государственного вмешательства; разделял мнение об устойчивости мелкого производства в сельском хозяйстве и т. п.

Об экономических взглядах М. Н. Соболева начала XX в. дают представление его работы "томского" периода, посвященные актуальным проблемам социально-экономического развития Сибири [4 – 7]. Используя значительный фактический и статистический материал, он показал общность основных хозяйственно-экономических процессов в Европейской России и Сибири, рассмотрел особенности развития товарно-денежных отношений и эволюцию форм производства и торговли в регионе. В этих работах в постановке автором некоторых вопросов можно увидеть и влияние сибирского областничества, связанного идейно и методологически с народничеством. Преувеличивая экономическую отсталость края, он не видел условий для естественного развития здесь обрабатывающей промышленности, выступал против ее насаждения и искусственного поощрения, полагая, что Сибирь на долгие годы должна оставаться "земледельческой колонией" и извлекать из этого положения "несомненные выгоды".

Значительное место в научной и преподавательской работе М. Н. Соболева в этот период занимали вопросы социологии и статистики. Его книга "Организация и методы статистики труда" не только знакомила читателя с историей развития и достижениями социально-экономической статистики стран Западной Европы и Северной Америки, но и содержала основные на изучении мирового опыта рекомендации по организации статистической службы в России [8].